

Sprytne, jeśli uczciwe. Ocena legalnych i nielegalnych zachowań podatkowych pracowników i przedsiębiorców

Sabina Kołodziej¹

Akademia Leona Koźmińskiego, Katedra Psychologii Ekonomicznej

<https://orcid.org/0000-0002-7467-1048>

Streszczenie

Cel: Dążenie do zminimalizowania wysokości płaconych podatków jest interpretowane jako troska o interes własny, która stanowi jeden z podstawowych motywów działania i postępowania społecznego. Skorzystanie z możliwości uchylenia się od podatków natomiast może wiązać się ze zniekształcaniem oceny moralnej takiego zachowania, aby utrzymać pozytywny obraz samego siebie. Celem przedstawionego badania była analiza społecznych ocen unikania i uchylania się od podatków uwzględniających perspektywę osoby dokonującej danej oceny. Z uwagi na różnice w zakresie dostępnych dla pracowników i przedsiębiorców legalnych i nielegalnych metod obniżania wysokości płaconych podatków w badaniu uwzględniono scenariusze odwołujące się do tych dwóch grup podatników.

Metoda: Badanie zostało przeprowadzone w metodologii CAWI na próbie polskich podatników ($N = 223$). Posłużono się autorską ankietą zawierającą krótki opis czterech sytuacji podatkowych różniących się legalnością danego działania oraz charakterystyką osoby, która je podejmowała. Zadaniem respondenta była ocena przedstawionych zachowań na skali dyferencjału semantycznego: sprytne – niesprytne.

Wyniki: Respondenci przypisywali więcej sprytu legalnemu niż nielegalnemu obniżaniu podatków. W przypadku oceny uchylania się od podatków pozostawała ona powiązana z faktem, czy opisany podatnik był pracownikiem, czy przedsiębiorcą, natomiast w odniesieniu do unikania podatków zależała ona także od formy zatrudnienia respondenta. Bardziej pozytywna ocena działań własnej grupy zawodowej dotyczyła jedynie unikania podatków przez przedsiębiorców.

Konkluzja: Legalne i nielegalne metody obniżania podatków są rozróżniane społecznie, zaś bardziej pozytywna ocena tych działań zależy od ich zgodności z prawem. Wyniki

¹ Adres do korespondencji: skolodziej@kozminski.edu.pl.

badania nie pozwalają na sformułowanie twierdzenia o występowaniu egocentrycznego zniekształcenia ocen w odniesieniu do analizowanych zachowań podatkowych pracowników i przedsiębiorców.

Słowa kluczowe: unikanie podatków, uchylanie się od podatków, interes własny, egocentryczne zniekształcenie ocen

Płacenie podatków jest powszechnym obowiązkiem wszystkich obywateli. Niezależnie od oceny sprawiedliwości obowiązującego w danym kraju systemu podatkowego oraz reguł dystrybucji środków gromadzonych poprzez podatki regulowanie zobowiązań podatkowych skutkuje pomniejszeniem zasobów jednostki. Chęć obrony własnego stanu posiadania prowadzić może do jednej z dwóch form niepłacenia podatków: unikania, w którym wykorzystywane są legalne sposoby obniżania ich wysokości, lub uchylania się, realizowanego z naruszeniem przepisów prawa.

Niechęć do uszczuplenia własnych zasobów znajduje swoje odzwierciedlenie w zaproponowanych przez ekonomistów modelach, które wyjaśniają decyzje podatkowe ludzi. Zakładają one racjonalność podatnika dążącego do maksymalizacji użyteczności podejmowanych działań. Jedną z najczęściej przywoływanych propozycji w tym obszarze jest model oporu Allinghama i Sandmo (1974, za: Kirchler, 2007), który tłumaczy skłonność jednostki do zapłaty całości lub części należnego podatku w zależności od: wysokości dochodu, wysokości stawki podatkowej, wysokości kary oraz prawdopodobieństwa kontroli. Prawdopodobieństwo kontroli jest przy tym nieznanne podatnikowi i niezależne od pozostałych czynników rozważanych podczas decyzji o zapłacie (lub uchyleniu się od) podatku.

Liczne badania empiryczne przeprowadzone na podstawie modelu oporu podatkowego nie dały podstaw do jednoznacznego wyjaśnienia decyzji podatkowych ludzi. Nie stwierdzono w nich zakładanych prostoliniowych zależności między wysokością dochodów i stawek podatkowych a uchylaniem się od podatków (por. Alm, 1991; Andreoni i in., 1998; Braithwaite i Wenzel, 2008; Brizi i in., 2015; Cullis i in., 2012; Kirchler, 2007; Wenzel, 2004). Dodatkowo model skupia się jedynie na uchylaniu się od płacenia podatków, podczas gdy zdecydowana większość podatników reguluje swoje zobowiązania podatkowe pomimo niskiego prawdopodobieństwa kontroli i łagodnych sankcji grożących za nielegalne minimalizowanie podatków.

Kolejne analizy decyzji podatników zostały rozszerzone o zmienne wskazujące na ważność indywidualnych ocen systemu podatkowego oraz postaw wobec podatków, jak również norm oraz przekonań na temat państwa podzielanych przez członków danego społeczeństwa. W tym kontekście do badań wprowadzono pojęcia *mentalność* i *moralność podatkowa*, które według Schmöldersa (1932, 1960, za: Feld i in., 2011) stanowią kluczowy czynnik decydujący o skłonności ludzi do przekazywania pieniędzy na dobro wspólne. Moralność podatkowa odnosi się do postawy grupy lub całej populacji podatników wobec wypełniania bądź zaniedbywania obowiązków podatkowych i zakorzeniona jest w mentalności podatkowej oraz świadomości bycia obywatelem (Schmölders, 1960, za: Kirchler, 2007). Moralność

podatkowa świadczy o wewnętrznej akceptacji systemu podatkowego przez obywatela, uznaniu władzy państwa, a także kierowaniu się w działaniach jednostki nie tylko korzyścią własną, lecz także dobrem wspólnym (por. Feld i in., 2011; Graetz i Wilde, 1985).

Zdefiniowanie moralności podatkowej jako konstruktu odnoszącego się do skali społeczeństwa lub narodu wyznacza sposób prowadzenia badań w tym obszarze, które dość często przeprowadzane są na podstawie danych z krajowych, międzynarodowych lub światowych sondaży wartości. W szczególności analizuje się pytanie, czy usprawiedliwiać oszustwa podatkowe, jeśli są one możliwe (np. Alm i Torgler, 2006; Lago-Peñas i Lago-Peñas, 2010; Niesiobędzka, 2013; Torgler, 2011). Wyniki wskazują, że w większości państw przeważa pogląd, iż oszukiwania przy podatkach nie można usprawiedliwić. Co więcej, analiza Niesiobędzkiej (2013) pokazuje, że zmiany w zakresie moralności podatkowej na przestrzeni badanych lat nie były znaczące. Można więc przypuszczać, że moralność podatkowa jest konstruktem względnie stałym, natomiast ewentualne zmiany w tym zakresie mogą się wiązać z procesami społeczno-gospodarczymi w danym kraju, które powodują konieczność dostosowania się ludzi do nowych warunków funkcjonowania w przestrzeni ekonomicznej, a w konsekwencji także podatkowej (Torgler, 2011).

Społeczny wymiar płacenia podatków sprawia, iż zachowania podatkowe poddawane są ocenie innych członków danej społeczności. Co więcej, badania dowodzą, że informacja o płaceniu lub niepłaceniu podatków służy do wnioskowania o cechach posiadanych przez danego podatnika (Kirchler, 1998, 2007; Zaleskiewicz, 2015). Pomimo wspomnianej, potępiającej oszukiwanie przy podatkach, moralności podatkowej dostarczają one dowodów na stosunkowo pozytywną społeczną ocenę podatnika dążącego do minimalizowania wysokości płaconych podatków, nawet z wykorzystaniem nielegalnych metod (Kirchler, 1998). Podatnikowi uchylającemu się przypisywana jest bowiem inteligencja oraz pracowitość, podczas gdy podatnikowi typowemu raczej lenistwo oraz brak inteligencji. Nawet podatnik uczciwy, a więc sumiennie regulujący zobowiązania podatkowe, określany jest jako pracowity, lecz mniej inteligentny niż podatnik nieuczciwy. Dodatkowo oszustwa podatkowe są postrzegane jako działania nieuczciwe, lecz nie podlegają tak surowej ocenie moralnej jak inne formy oszustw finansowych (np. przywłaszczenie cudzych pieniędzy) (por. Kirchler, 2007; Orviska i Hudson, 2002).

Możliwości minimalizowania wysokości płaconych podatków związane są z formą zatrudnienia danego podatnika. Pracownicy będący zatrudnieni na podstawie umowy o pracę mają niewielkie możliwości obniżenia podatku, gdyż za liczka na jego poczet jest potrącana z wynagrodzenia i odprowadzana przez pracodawcę. Przedsiębiorcy natomiast, będąc zobowiązani do obliczenia wysokości podatku, a następnie jego odprowadzenia do urzędu skarbowego, niejednokrotnie aktywnie biorą udział w ustalaniu kwoty podatku. Inny zakres podejmowanych w przestrzeni podatkowej działań wiąże się z odmienną oceną, jak również oczekiwaniami społecznymi kierowanymi do omawianych dwóch grup podatników. Wykorzystywanie nielegalnych metod obniżania podatku jest bardziej potępiane społecznie, jeśli dotyczy ono przedsiębiorcy, a nie pracownika (Kołodziej,

2023). Jednocześnie dyscyplina podatkowa w grupie przedsiębiorców-pracodawców jest niższa niż w grupie pracowników (Niesiobędzka, 2013). Jak wskazywano powyżej, uczciwości w płaceniu podatków nie interpretuje się przy tym jednoznacznie pozytywnie w przestrzeni społecznej (Kirchler, 1998).

Powyższe ustalenia stanowiły inspirację do podjęcia badania porównującego oceny unikania i uchylania się od podatków formułowanych przez dwie grupy respondentów – pracowników i przedsiębiorców. W dotychczasowych badaniach zdecydowanie częściej podejmowana była kwestia oceny uchylania się od podatków, a więc nielegalnych metod minimalizowania ich wysokości, natomiast pomijano zgodne z prawem unikanie podatków. Obserwowane w przestrzeni społecznej rozbieżności w zakresie oceny tych dwóch zachowań na płaszczyźnie prawnej i etycznej zdecydowały o włączeniu unikania podatków do schematu badawczego.

W dotychczasowych badaniach skupiano się na ocenie moralnej działań zmierzających do obniżenia kwoty płaconych podatków (Blaufus i in., 2015; Kirchler, 1998; Kołodziej, 2023; Niesiobędzka, 2013). Wiadomo także, iż informacja o podejmowaniu określonych zachowań podatkowych – płacenia lub oszukiwania – powoduje przypisywanie określonych cech indywidualnych: inteligencji, pracowitości lub lenistwa, a więc wykraczających poza kwestię oceny etycznej (Kirchler, 1998). Cechą indywidualną, która w szczególności zgodnie z analizami Kirchlera (1998) różnicuje podatników uczciwych od nieuczciwych, jest inteligencja, której wyższy poziom przypisuje się podatnikowi uchylającemu się od podatków zarówno w porównaniu z typowym, jak i uczciwym podatnikiem. Powyższa obserwacja zadecydowała o przyjęciu w badaniu wymiaru sprytu do oceny unikania i uchylania się od podatków. Spryt, zgodnie z definicją *Słownika języka polskiego* (SJP), oznacza bowiem zdolność szybkiego, praktycznego radzenia sobie w trudnych sytuacjach, a więc wyraża pozytywną ocenę działania. Definicja ta nawiązuje do koncepcji inteligencji praktycznej Sternberga (1985) oznaczającej umiejętność znajdowania rozwiązań, które sprawdzają się w życiu codziennym. Z uwagi na przywołane powyżej różnice w zakresie możliwości minimalizowania zobowiązań podatkowych przez pracownika i przedsiębiorcę w badaniu przedstawiono hipotetyczne sytuacje unikania i uchylania się od podatków odnoszące się do tych dwóch grup podatników. Dokonana analiza dostępnej literatury doprowadziła do sformułowania poniższej hipotezy badawczej:

H1. Unikanie podatków jest oceniane jako bardziej sprytne niż uchylanie się od podatków niezależnie od charakterystyki osoby podejmującej to zachowanie oraz formy zatrudnienia respondenta.

Unikanie podatków oznacza dążenie do obniżenia ich wysokości za pomocą przewidzianych w prawie metod. Pozwala więc na obronę interesu własnego jednostki bez pogwałcenia obowiązujących zasad. Biorąc pod uwagę fakt, iż w większości krajów oszukiwanie przy podatkach jest oceniane negatywnie w wymiarze moralnym, w badaniu zakłada się, że uchylaniu się od podatków przypisany zostanie mniejszy spryt niż ich unikaniu. Powyższa różnica w ocenie opisanych dwóch zachowań podatkowych będzie niezależna od opisu osoby podejmującej to działanie, jak również formy jej zatrudnienia.

Dążenie do zminimalizowania wysokości płaconych podatków jest interpretowane troską o interes własny, która stanowi jeden z podstawowych motywów działania i postrzegania społecznego. Dowiedziono, że ludzie uznają za bardziej sprawiedliwe te zasady podziału, które są zgodne z interesem jednostki (Białobrzeska i in., 2015), zaś nieuczciwe zachowanie osoby trzeciej służące interesom jednostki zwiększa sympatię do tej osoby, jak również skutkuje oceną tego zachowania jako moralnego (Bocian i Wojciszke, 2014). W odniesieniu do przestrzeni podatkowej wykazano, że akceptacja decyzji wydanej przez administrację skarbową zależy przede wszystkim od stopnia jej korzystności dla podatnika (Niesiobędzka i Kołodziej, 2016; 2020). Decyzja korzystna jest bardziej akceptowana przez podatnika, nawet jeśli procedura wydawania decyzji nie była sprawiedliwa. Co więcej, skorzystanie z możliwości uchylenia się od podatków wiąże się ze zniekształcaniem oceny moralnej tego zachowania, co określane jest mianem hipokryzji moralnej podatników (Blanhorne i Kaplan, 2008). Batson i współpracownicy (1999) dowiedli natomiast, że podjęcie niesprawiedliwej decyzji nie wpływa na ocenę siebie jako jednostki uczciwej i kierującej się moralnymi zasadami w swoim działaniu.

Powyższe ustalenia wiążą się z pojęciem egocentrycznego zniekształcenia ocen moralnych, zgodnie z którym ludzie wyżej oceniają to, co sprzyja realizacji ich interesów, natomiast niżej te działania, które obniżają szanse realizacji interesu własnego (Wojciszke i in., 2014). Jak postulują badacze, zniekształcenie to jest wynikiem automatyzmu procesu oceny moralnej, który przebiega w sposób natychmiastowy, intuicyjny i opiera się na prostych odczuciach dobra i zła. Egocentryzm ten jest przy tym nieuświadamiany, gdyż ludzie deklarują obiektywizm własnych ocen (Epley i Caruso, 2004) i oceniają go jako wyższy niż innych ludzi dokonujących danej oceny i porównywalny z dowodami naukowymi (Godwin i Darley, 2008). W odniesieniu do płacenia podatków Blaufus wraz z współpracownikami (2015) wykazał, że uczestnicy eksperymentu laboratoryjnego mający możliwość uchylenia się od zapłaty podatku ocenili takie zachowanie jako mniej nieetyczne niż respondenci niemający takiej możliwości.

Dowiedziony w badaniach efekt egocentrycznego zniekształcenia formułowanych ocen zadecydował o włączeniu formy zatrudnienia respondenta do analizowanych zmiennych. W badaniu zakłada się bowiem, że własna sytuacja zawodowa respondenta różnicować będzie ocenę zachowań podatkowych w zależności od tego, czy działanie to podjęte zostało przez przedstawiciela własnej, czy też obcej grupy zawodowej. W konsekwencji kolejne hipotezy badawcze zakładają:

H2. Unikanie podatków jest oceniane jako bardziej sprytnie, jeśli ocena dotyczy osoby o tej samej formie zatrudnienia co respondent.

Inaczej mówiąc, pracownicy oceniają unikanie podatków przez pracownika jako bardziej sprytnie w porównaniu z unikaniem podatków przez przedsiębiorcę. Z kolei przedsiębiorcy oceniają unikanie podatków przez przedsiębiorcę jako bardziej sprytnie w porównaniu z unikaniem podatków przez pracownika.

Można przypuszczać, że respondent w większym stopniu utożsami się z opisem sytuacji odnoszącej się do jego własnej grupy podatników w porównaniu z inną grupą, co znajdzie swoje odzwierciedlenie w dokonywanej ocenie.

H3. Uchylenie się od podatków jest oceniane jako bardziej sprytne, jeśli ocena dotyczy osoby o tej samej formie zatrudnienia co respondent.

Analogicznie, pracownicy oceniają uchylenie się od podatków przez pracownika jako bardziej sprytne w porównaniu z uchyleniem się od podatków przez przedsiębiorcę. Z kolei przedsiębiorcy oceniają uchylenie się od podatków przez przedsiębiorcę jako bardziej sprytne w porównaniu z uchyleniem się od podatków przez pracownika.

Założenie to jest zgodne z efektem egocentrycznego zniekształcenia formułowanych ocen, w którym sytuacje sprzyjające realizacji interesu własnego oceniane są wyżej. Opisowi zachowania podatkowego własnej grupy zawodowej będzie przypisywany większy spryt niż w przypadku sytuacji odnoszącej się do grupy różniącej się formą zatrudnienia, a w konsekwencji możliwościami nielegalnego obniżania podatków.

Analizowane badanie zmierza do poszerzenia wiedzy z zakresu ocen zachowań podatkowych. Jak wskazywano, stosunkowo rzadko podejmowana jest kwestia oceny działań zmierzających do minimalizowania wysokości płaconych podatków w sposób legalny, ponadto badania podejmowane w tym nurcie najczęściej skupiają się na ocenie etycznej danego zachowania. Wnioski z badań Kirchlera (1998) dowodzą natomiast, że wiedza o zachowaniach podatkowych jest podstawą do formułowania przez ludzi sądów na temat cech indywidualnych danego podatnika, wykraczających poza kwestię moralności. Wydaje się więc interesujące włączenie do badań wymiaru akcentującego kwestię skuteczności danego działania. Dodatkowo w badaniu stawia się pytanie dotyczące siły egocentrycznego zniekształcenia formułowanej oceny danego zachowania podatkowego. W dotychczasowych analizach dowiedziono istnienia tego efektu w odniesieniu do własnych działań w płaszczyźnie podatkowej; zaprojektowany schemat badawczy zmierza do weryfikacji hipotezy odnoszącej się do kwestii bliskości grupy podatników, której zachowanie jest poddawane ocenie.

Metoda

Osoby badane

Przebadano $N = 267$ (w tym 110 kobiet). Z uwagi na postawione hipotezy badawcze związane z różnicami w zakresie oceny unikania i uchylenia się od podatków przez przedsiębiorców oraz pracowników na etapie planowania badania założono, iż respondenci rekrutowani będą z tych dwóch grup zawodowych. Rekrutacja osób badanych została zlecona firmie badawczej. Po przeanalizowaniu czasu wypełnienia ankiety i eliminacji przypadków odstających do końcowej analizy włączono dane $N = 223$ osób (w tym 88 kobiet) w wieku od 19 do 74 lat ($M = 47,92$; $SD = 12,91$). Eliminacji przypadków odstających dokonano na podstawie analizy wartości średniej oraz odchylenia standardowego reszt, przyjmując jako próg dla wartości odstających trzykrotność odchylenia standardowego

(Howell i in., 1998). Wszyscy respondenci byli aktywnymi podatnikami, objętymi obowiązkiem złożenia zeznania podatkowego za rok poprzedzający badanie oraz należeli do jednej z dwóch grup zawodowych: pracowników, którzy stanowili 52,5% ($N = 117$) próby, lub przedsiębiorców, obejmujących pozostałe 47,5% ($N = 106$). Większość respondentów (56,5%) miała wykształcenie wyższe, pozostali wykształcenie średnie (37,2%). Najmniej reprezentowane były osoby z wykształceniem zawodowym (4,9%) oraz gimnazjalnym lub podstawowym (1,3%).

Narzędzia pomiarowe

Ocena sprytu unikania i uchylania się od podatków

Do pomiaru tej zmiennej opracowano ankietę zawierającą krótki opis czterech sytuacji podatkowych różniących się legalnością działania podjętego w celu obniżenia wysokości płacenia podatku (legalne – unikanie, nielegalne – uchylanie) wraz z wskazaniem, czy zachowanie to dotyczyło przedsiębiorcy, czy pracownika. Opisane sytuacje odnosiły się do sposobów dość powszechnie wykorzystywanych przez podatników w celu obniżania wysokości płaconych podatków (np. unikanie podatków przez przedsiębiorcę w wyniku przeniesienia działalności gospodarczej do kraju o niższym opodatkowaniu lub wykonywanie dodatkowej pracy bez formalnej umowy oraz bez odprowadzenia podatku dochodowego od zarobionej w ten sposób kwoty – w przypadku uchylania się od podatków przez pracownika). Przykładowo, w odniesieniu do unikania podatków respondent zapoznawał się z następującymi opisami:

1. Pewien przedsiębiorca prowadzący firmę w Polsce przeniósł wszystkie swoje inwestycje i prowadzi je poprzez spółkę zarejestrowaną w niżej opodatkowanym kraju. Zrobił to w celu zminimalizowania obciążeń podatkowych.
2. Pewien pracownik przekazał darowiznę na cel charytatywny. Pozwoli mu to na zmniejszenie obciążeń podatkowych.

Zadaniem osoby badanej była ocena przedstawionych zachowań na skali dyferencjału semantycznego: *sprytne* – *niesprytne*, gdzie skala przyjmowała wartości od 1 (*sprytne*) do 5 (*niesprytne*). W celu zwiększenia przejrzystości wyводу przed wykonaniem analizy statystycznej wyniki zostały przekodowane, aby wyższa wartość oznaczała większy spryt przypisywany danemu zachowaniu podatkowemu.

Forma zatrudnienia

W badaniu kontrolowano sytuację zawodową respondenta dzięki pytaniu w metryczce o status pracownika lub przedsiębiorcy.

Procedura badawcza

Badanie przeprowadzono w metodologii CAWI na próbie polskich podatników. Było ono anonimowe i dobrowolne, zaś uczestnictwo w nim wiązało się

z otrzymaniem punktów w programie lojalnościowym panelu badawczego, który był odpowiedzialny za zgromadzenie danych. Zebrane punkty respondenci mogli wymieniać na nagrody rzeczowe. Każda osoba badana w pierwszym kroku oceniała cztery przedstawione sytuacje podatkowe, których kolejność generowano losowo. Następnie respondent proszony był o udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące charakterystyki demograficznej, w tym formy zatrudnienia oraz kwestii podlegania obowiązkowi złożenia zeznania podatkowego za rok poprzedzający badanie w celu kontrolowania, czy w badaniu biorą udział jedynie czynni podatnicy.

Metody analizy danych

Zgromadzone dane zostały poddane analizie statystycznej z wykorzystaniem oprogramowania SPSS 28. Za kryterium istotności statystycznej przyjęto poziom $\alpha \leq 0,05$. Duża liczebność próby ($N = 223$) umożliwiła wykorzystanie w analizie testów parametrycznych zgodnie z centralnym twierdzeniem granicznym. Zakłada ono, iż jest to uzasadnione w przypadku wystarczająco dużej liczby osób badanych (powyżej 30 w każdej z porównywanych grup) (Szymczak, 2018).

Zgodnie z przyjętymi hipotezami do analizy włączono ocenę na skali sprytu odnoszącą się do unikania oraz uchylania się od podatków dokonanego przez pracownika lub przedsiębiorcę oraz zmienną odnoszącą się do formy zatrudnienia respondenta. Skutkowało to koniecznością wykonania analizy w schemacie mieszanym. Przyjęto w niej dwa czynniki wewnątrzbielkowe (sytuacja podatkowa – unikanie, uchylanie, oceniana osoba – pracownik, przedsiębiorca) oraz czynnik zewnątrzbielkowy (forma zatrudnienia respondenta – pracownik, przedsiębiorca). Z uwagi na dwa poziomy czynniki wewnątrz- oraz zewnątrzbielkowych jednorodność zmiennych zbadano przy użyciu testu t dla prób zależnych – w przypadku czynników wewnątrzbielkowych, oraz testu t dla prób niezależnych – dla czynnika zewnątrzbielkowego. Dla analizowanych różnic w średnich wartościach oczekiwanych określono siłę efektu, wykorzystując statystykę η^2 . Wartości η^2 zawierające się w przedziale od 0,01 do 0,06 należy interpretować jako słaby efekt, od 0,06 do 0,14 – efekt przeciętny (umiarkowany), natomiast wartość powyżej 0,14 interpretuje się jako efekt silny (Szymczak, 2018).

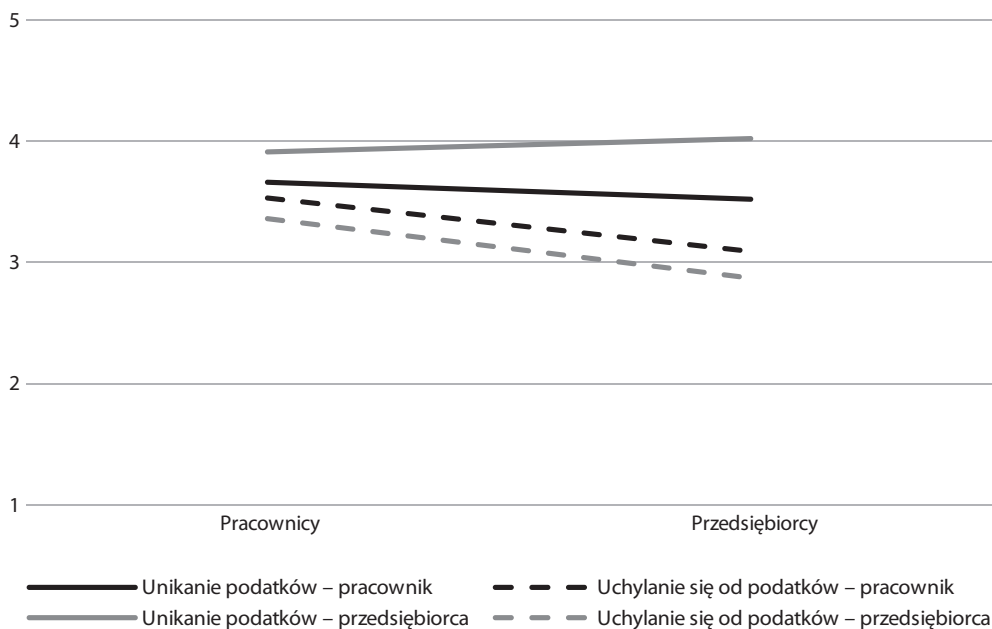
Wyniki

W celu weryfikacji hipotezy H1 mówiącej o przypisywaniu większego sprytu unikaniu niż uchylaniu się od podatków przez respondentów niezależnie od ich własnej sytuacji zawodowej oraz charakterystyki osoby podejmującej dane zachowanie podatkowe przeprowadzono analizę wariancji w schemacie mieszanym. Średnie oceny unikania i uchylania się od podatków przez pracownika i przedsiębiorcę formułowane przez obie grupy osób badanych zestawiono na rysunku 1.

Unikaniu podatków zarówno przez pracownika, jak i przedsiębiorcę zostało przypisane więcej sprytu niż uchylaniu się od podatków przez obie grupy respondentów. Wykres wskazuje także na większe zróżnicowanie formułowanych ocen przez przedsiębiorców w porównaniu z badanymi pracownikami.

Rysunek 1

Ocena legalnego i nielegalnego minimalizowania płaconych podatków przez dwie grupy respondentów

Przeprowadzona analiza wariancji w schemacie mieszanym pokazała istotny efekt główny rodzaju zachowania podatkowego na jego ocenę ($F(1, 221) = 41,35$; $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,158$). Nieistotny był natomiast efekt ocenianej osoby ($F(1, 221) = 1,56$; $p = 0,213$, $\eta^2 = 0,007$). Efekt główny formy zatrudnienia respondenta był istotny na poziomie trendu statystycznego ($F(1, 221) = 3,13$; $p = 0,078$, $\eta^2 = 0,014$). Dodatkowo stwierdzono istotny efekt interakcji rodzaju zachowania podatkowego oraz formy zatrudnienia respondenta ($F(1, 221) = 6,44$; $p = 0,012$, $\eta^2 = 0,028$), a także rodzaju zachowania podatkowego i opisu ocenianej osoby ($F(1, 221) = 15,95$; $p < 0,001$, $\eta^2 = 0,067$). Nieistotny był natomiast efekt interakcji osoby ocenianej oraz formy zatrudnienia respondenta ($F(1, 221) = 0,43$; $p = 0,513$, $\eta^2 = 0,002$) oraz efekt interakcji drugiego stopnia pomiędzy czynnikami wewnątrzobiektywnymi (rodzaj zachowania podatkowego, oceniana osoba) i zewnątrzobiektywnym (forma zatrudnienia respondenta) ($F(1, 221) = 1,07$; $p = 0,302$, $\eta^2 = 0,005$).

Przeprowadzona analiza pokazuje, że unikanie podatków jest oceniane jako bardziej sprytne niż uchylanie się od nich, niezależnie od tego, czy dane

zachowanie podejmowane jest przez pracownika, czy przez przedsiębiorcę. Rodzaj ocenianej sytuacji podatkowej kontroluje 16% zmienności oceny, co należy uznać za silny efekt. Różnica w ocenie unikania i uchylania się od podatków przez pracownika była istotna na poziomie $p = 0,013$ ($t(222) = 2,24$, d Cohen = 1,796), natomiast w odniesieniu do przedsiębiorcy $p < 0,001$ ($t(222) = 7,75$, d Cohen = 1,617, test t dla prób zależnych). Efekt własnej sytuacji zawodowej respondenta został ujawniony na poziomie trendu statystycznego. Uzyskane wyniki przeprowadzonej analizy statystycznej pozwalają na częściowe przyjęcie hipotezy H1 z uwagi na występujący na poziomie trendu efekt główny własnej sytuacji zawodowej respondenta.

W analizie stwierdzono także słabe, lecz istotne efekty interakcji między 1) rodzajem zachowania podatkowego i formą zatrudnienia respondenta, a także 2) rodzajem zachowania podatkowego oraz opisem ocenianej osoby. Wykonane testy t dla prób niezależnych analizujące różnice w ocenie legalnych i nielegalnych sposobów minimalizowania obciążeń podatkowych między pracownikami i przedsiębiorcami okazały się istotne statystycznie jedynie dla oceny uchylania się od podatków. W obu porównaniach istotnie więcej sprytu uchylaniu się od podatków przypisywali pracownicy niż przedsiębiorcy. Poziom istotności różnic w przypadku zachowania opisującego pracownika wynosił $p = 0,013$ ($t(221) = 2,23$, d Cohen = 1,459), natomiast dla sytuacji opisującej nielegalne działania przedsiębiorcy $p = 0,009$ ($t(221) = 2,38$, d Cohen = 1,536). Testy t dla prób zależnych analizujące różnice w zakresie oceny unikania i uchylania się od podatków w zależności, czy dane zachowanie podejmowane było przez pracownika, czy przez przedsiębiorcę pokazały istotne różnice ocen w przypadku obu porównań. W odniesieniu do opisu unikania podatków, więcej sprytu przypisywano przedsiębiorcy niż pracownikowi ($t(222) = -3,39$, d Cohen = 1,796, $p < 0,001$), natomiast opis uchylania się od podatków został oceniony odwrotnie – tu za bardziej sprytne zostało uznane zachowanie pracownika niż przedsiębiorcy ($t(222) = 2,12$, d Cohen = 1,639, $p = 0,017$).

Hipotezy 2 oraz 3 dotyczyły formułowanych na skali sprytu ocen unikania i uchylania się od podatków odnoszących się do własnej grupy zawodowej. W celu ich weryfikacji przeprowadzono testy t dla prób zależnych – unikania w przypadku hipotezy H2 oraz uchylania dla hipotezy H3. Wyniki zestawiono w tabeli 1.

Dane przedstawione w tabeli pozwalają na przyjęcie H2 w odniesieniu do grupy przedsiębiorców. Przypisali oni istotnie więcej sprytu opisowi uchylania się od podatków dokonanego przez przedsiębiorcę niż przez pracownika. Efekt ten nie wystąpił w grupie badanych pracowników, którzy za bardziej sprytne uznali unikanie podatków przez przedsiębiorcę niż przez przedstawiciela własnej grupy zawodowej.

Wyniki przeprowadzonych testów t dla prób zależnych odnoszących się do hipotezy H3 osiągnęły istotność na poziomie trendu statystycznego, nie dając podstaw do jej jednoznacznej weryfikacji. Można przy tym wnioskować o trendzie zgodnym z formułowanymi przypuszczeniami występującym w grupie pracowników, którzy więcej sprytu przypisali nielegalnemu obniżaniu podatków, jeśli dotyczyło ono innego pracownika. Przedsiębiorcy natomiast w mniejszym

stopniu przypisali spryt opisanemu uchylaniu się od podatków przez przedsiębiorcę, niż jeśli opis dotyczył zachowania pracownika.

Tabela 1

Porównanie oceny unikania i uchylania się od podatków formułowanej przez pracowników i przedsiębiorców

	Średnia	Odchylenie standardowe	Test <i>t</i> (df)	Istotność (<i>p</i>)	<i>d</i> Cohena
Forma zatrudnienia – pracownicy					
Unikanie – pracownik	3,66	1,35	-1,62	0,054	1,713
Unikanie – przedsiębiorca	3,91	1,40	(116)		
Uchylanie – pracownik	3,53	1,48	1,43	0,080	1,308
Uchylanie – przedsiębiorca	3,36	1,52	(116)		
Forma zatrudnienia – przedsiębiorcy					
Unikanie – pracownik	3,52	1,39	-3,32	<0,001	1,551
Unikanie – przedsiębiorca	4,02	1,26	(105)		
Uchylanie – pracownik	3,09	1,43	1,58	0,059	1,475
Uchylanie – przedsiębiorca	2,87	1,56	(105)		

Dyskusja

Celem przedstawionego badania była analiza społecznych ocen unikania i uchylania się od podatków uwzględniających perspektywę osoby dokonującej danej oceny. Z uwagi na różnice w zakresie dostępnych dla pracowników i przedsiębiorców legalnych oraz nielegalnych metod obniżania wysokości płaconych podatków w badaniu uwzględniono scenariusze odwołujące się do tych dwóch grup podatkników.

Zgodnie z przyjętą hipotezą w badaniu oczekiwano, iż unikanie podatków będzie ocenione przez respondentów jako bardziej sprytne niż uchylanie się od nich, niezależnie od charakterystyki osoby podejmującej to zachowanie oraz formy zatrudnienia respondenta. Istotnie, respondenci przypisywali więcej sprytu legalnemu niż nielegalnemu obniżaniu podatków. W przypadku oceny uchylania się od podatków pozostawała ona powiązana z faktem, czy opisany podatek był pracownikiem, czy przedsiębiorcą, natomiast w odniesieniu do unikania podatków zależała także od formy zatrudnienia respondenta, co uwidoczniły istotne efekty interakcji między czynnikami wewnątrz- i zewnątrzobiektywnymi. Pracownicy uznali nielegalne obniżanie podatków, odnoszące się do obu form zatrudnienia, za bardziej sprytne niż badani przedsiębiorcy. Obie grupy osób badanych oceniły także uchylanie się od podatków przez pracownika za bardziej

sprytnie od analogicznego zachowania przedsiębiorcy. Odwrotny wynik uzyskano natomiast dla oceny unikania podatków, które uznano za bardziej sprytnie, jeśli dotyczyło przedsiębiorcy.

Przeprowadzona analiza pozwoliła na częściowe potwierdzenie przyjętej hipotezy H1 i pokazała, iż pomimo niewielkiego poziomu wiedzy podatkowej polskiego społeczeństwa (por. Kiełczewska i Sawulski, 2021) legalne i nielegalne metody obniżania podatków są rozróżniane społecznie, zaś łączenie tych działań ze sprytem może być zależne od faktu ich zgodności z obowiązującym prawem. Jednakże średnie oceny odnoszące się do wszystkich czterech analizowanych zachowań podatkowych osiągają wartości powyżej środka skali, co pozwala przypuszczać, że istnieje społeczne przyzwolenie na działania mające na celu ochronę interesu własnego poprzez redukcję wysokości płaconych podatków. Uzyskane wyniki korespondują z charakterystykami sylwetek podatników przedstawionych przez Kirchlera (1998), w których osobom minimalizującym swoje obciążenia podatkowe, nawet przy wykorzystaniu metod nielegalnych, przypisywane były bardziej pozytywne cechy niż podatnikowi uczciwemu. Co więcej, obserwacja ta jest zbieżna z wynikami badań wskazujących na niską społeczną ocenę efektywności wykorzystania środków pochodzących z podatków (Kiełczewska i Sawulski, 2021).

Formułowanie ocen łączących spryt z uchylaniem się od podatków w odniesieniu do działań pracownika w większym stopniu niż przedsiębiorcy może wiązać się ze społecznym wizerunkiem tego drugiego. Zgodnie z wynikami badań przedsiębiorcy cechują się niższą dyscypliną podatkową (Niesiobędzka, 2013), jak również są postrzegani jako osoby maksymalizujące własne korzyści, czasem za pomocą nieetycznych rozwiązań (Polska Rada Biznesu, 2016). Korzystanie z nielegalnych metod obniżania podatków w przypadku przedsiębiorców spotyka się z większą dezaprobatą społeczną (Kołodziej, 2023). Uzyskany wynik pokazuje, że ocena ta nie dotyczy jedynie kwestii etycznej, lecz podobnie jak w badaniu Kirchlera (1998) rozszerza się na inne wymiary postrzegania danej sytuacji.

Porównanie ocen unikania i uchylania się od podatków formułowanych przez pracowników i przedsiębiorców wskazuje także na mniejsze ich zróżnicowanie w pierwszej z badanych grup. Jedno z możliwych wyjaśnień tej obserwacji nawiązuje do poziomu wiedzy podatkowej mogącej wiązać się z aktywnością dwóch grup podatników. Jak podkreślano, pracownicy z uwagi na sposób rozliczania się z urzędem skarbowym mają znacznie mniej możliwości obniżania wysokości płaconych podatków niż przedsiębiorcy. W konsekwencji wiedza podatkowa pracowników może być niższa niż wiedza przedsiębiorców, gdyż ich aktywność w przestrzeni podatkowej jest mniejsza, co wynika ze specyfiki obowiązującego systemu podatkowego. Niższa wiedza i związana z nią mniejsza możliwość rozróżnienia legalnych i nielegalnych metod obniżenia podatków prowadzić mogła do uśrednienia ocen formułowanych przez pracowników.

Kolejno w badaniu analizowano różnice w ocenie przedstawionych zachowań podatkowych podejmowanych przez osoby mające tę samą formę zatrudnienia co respondent. Przeprowadzone analizy uwidoczniły, że przypisywanie większego sprytu działaniom własnej grupy zawodowej dotyczyło jedynie unikania podatków przez przedsiębiorców, co pozwoliło na częściowe potwierdzenie

hipotezy H2. Unikanie podatków przez przedsiębiorców było także bardziej sprytne w opinii pracowników. W przypadku ocen nielegalnego obniżania podatków stwierdzono istotność zaobserwowanych różnic na poziomie trendu statystycznego, co nie dało podstaw do jednoznacznej weryfikacji hipotezy H3.

Wyniki badania pokazują, że unikanie i uchylanie się od podatków jest różniane w przestrzeni społecznej. Wynik ten poszerza dotychczasowe ustalenia, w których skupiano się głównie na ocenie zachowań podatkowych łamiących uregulowania prawne. Jak wskazano, pomimo stosunkowo niewielkich różnic w ocenie czterech opisanych zachowań podatkowych uchylaniu się od podatków badani przypisywali istotnie mniej sprytu niż ich unikaniu. Pokazuje to, iż w przypadku społecznej oceny zachowań podatkowym ich legalność stanowi ważny punkt odniesienia dla dokonywanych porównań. Nie ma znaczenia przy tym sytuacja zawodowa ocenianej osoby. W badaniu zmierzano także do weryfikacji hipotezy o wpływie efektu egocentrycznego zniekształcenia ocen w odniesieniu do analizowanych zachowań podatkowych pracowników i przedsiębiorców. Wyniki nie były w pełni zgodne z przyjętymi założeniami. W istocie przedsiębiorcy przypisywali więcej sprytu przedstawicielowi ich grupy zawodowej, jeśli dążąc do obniżenia wysokości płaconych podatków, korzystał on ze środków przewidzianych prawem. Powyższy efekt nie wystąpił jednak w grupie pracowników oceniających unikanie podatków. W przypadku uchylania się od podatków pracownicy z kolei wydają się bardziej skłonni do przypisywania większego sprytu innym pracownikom niż przedsiębiorcom. Przedsiębiorcy natomiast w swoich ocenach byli mniej skłonni wiązać spryt z nielegalnym obniżaniem podatków przez innego przedsiębiorcę. Interpretacja ocen uchylania się od podatków jest jednak możliwa w bardzo ograniczonym zakresie z uwagi na nieuzyskanie założonych współczynników istotności statystycznej.

Podatki uznaje się za jeden z głównych problemów, z jakimi mają do czynienia osoby prowadzące działalność gospodarczą w Polsce (CBOS, 2010). Można przypuszczać, że ta grupa podatników wyżej oceniać będzie działania przedsiębiorcy, które pozwalały z jednej strony chronić interes własny, a z drugiej – respektowały obowiązujące zasady prawne i były zgodne z oczekiwaniami społecznymi. Być może świadomość tych oczekiwań wraz z postulowaną większą wiedzą podatkową przedsiębiorców tłumaczy także zaobserwowany trend łączenia mniejszego sprytu z uchylaniem się od podatków przedstawicieli tej grupy zawodowej w porównaniu z pracownikami.

Jednak przypisanie wyższego sprytu przedsiębiorcom niż pracownikom unikającym podatków przez obie grupy respondentów związane może być również ze specyfiką scenariuszy użytych w badaniu. Zgodnie z nimi unikanie podatków przez pracownika wiązało się z wyraźnie mniej wymagającym działaniem (przekazanie darowizny) niż w przypadku przedsiębiorcy (zmiana siedziby firmy). Natomiast jeśli chodzi o uchylanie się od podatków, mechanizm nielegalnego redukcjonowania obciążeń podatkowych był analogiczny dla obu grup (ukrycie dochodu), co mogło skutkować zaobserwowanym trendem bardziej pozytywnej oceny pracownika niż przedsiębiorcy, zgodnym z postulowanymi przypuszczeniami.

Zaprezentowane badanie ma swoje ograniczenia. Z pewnością należą do nich zastosowany pomiar kwestionariuszowy oraz zbieranie danych za pośrednictwem

internetowego panelu badawczego, co nie daje kontroli nad czynnikami zewnętrznymi oraz w znacznym stopniu ogranicza możliwość generalizacji uzyskanych wyników. Ostrożność w interpretowaniu wyników badań wiąże się także z liczebnością próby, która nie pozwala na ich generalizację. Wykorzystane do pomiaru ocen przykłady unikania i uchylania się od podatków przez pracowników i przedsiębiorców odnoszą się do najczęściej obserwowanych przykładów, które mogły nie być jednakowo dostępne poznawczo dla respondentów. Dodatkowo zastosowana prosta skala pomiarowa również mogła wpłynąć na uzyskane wyniki.

W dalszych badaniach interesujące wydaje się zbadanie przyczyn różnic w ocenach unikania i uchylania się od podatków formułowanych przez pracowników i przedsiębiorców. W szczególności warto analizować, czy wynikają one z innego poziomu wiedzy dwóch grup podatników, czy są pochodną odmiennych oczekiwań formułowanych przez otoczenie społeczne. Dalszych poszukiwań wymaga też pytanie związane z występowaniem efektu egocentrycznego zniekształcania ocen w odniesieniu do zachowań podatkowych, które nie zostało jednoznacznie rozstrzygnięte w prezentowanym badaniu.

Bibliografia

- Alm, J. (1991). A perspective on the experimental analysis of taxpayer reporting. *Accounting Review*, 66(3), 577–593.
- Alm, J., Torgler, B. (2006). Culture differences and tax morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology*, 27(2), 224–246. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2005.09.002>
- Andreoni, J., Erard, B., Feinstein, J. S. (1998). Tax compliance. *Journal of Economic Literature*, 36(2), 818–860.
- Batson, C. D., Thompson, E. R., Seufferling, G., Whitney, H., Strongman, J. A. (1999). Moral hypocrisy: Appearing moral to oneself without being so. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(3), 525–537. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.77.3.525>
- Białobrzaska, O., Bocian, K., Parzuchowski, M., Frankowska, N., Wojciszke, B. (2015). To nie fair (bo mi szkodzi): zaangażowanie interesu własnego zniekształca ocenę sprawiedliwości dystrybutywnej. *Psychologia Społeczna*, 2(33) 149–162. <http://dx.doi.org/10.7366/1896180020153303>
- Blanthorne, C., Kaplan, S. (2008). An Egocentric Model of the Relations among the Opportunity to Underreport, Social Norms, Ethical Beliefs, and Underreporting Behavior. *Accounting, Organizations and Society*, 33(7–8), 684–703. <https://doi.org/10.1016/j.aos.2008.02.001>
- Blaufus, K., Braune, M., Hundsdoerfer, J., Jacob, M. (2015). Self-serving bias and tax morale. *Economics Letters*, 131, 91–93. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2015.03.041>.
- Bocian, K., Wojciszke, B. (2014). Self-interest Bias in Moral Judgments of Others' Actions. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(7), 898–909. <https://doi.org/10.1177/0146167214529800>

- Braithwaite, V., Wenzel, M. (2008). Integrating explanations of tax evasion and avoidance. W: A. Lewis (red.), *Psychology and economic behavior* (s. 304–331). Cambridge University Press.
- Brizi, A., Giacomantonio, M., Schumpe, B. M., Mannetti, L. (2015). Intention to pay taxes or to avoid them: The impact of social value orientation. *Journal of Economic Psychology*, 50, 22–31. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2015.06.005>
- CBOS (Centrum Badania Opinii Społecznej). (2010). *Polacy o prowadzeniu biznesu. Komunikat z badań*, BS/158/2010. Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_158_10.PDF
- Cullis, J., Jones, P. R., Savoia, A. (2012). Social norms and tax compliance: Framing the decision to pay tax. *The Journal of Socio-Economics*, 41(2), 159–168. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2011.12.003>
- Epley, N., Caruso, E. M. (2004). Egocentric ethics. *Social Justice Research*, 17(2), 171–187. <https://doi.org/10.1023/B:SORE.0000027408.72713.45>
- Feld, L. P., Schmidt, A. J., Schneider, F. (2011). Deterrence Policy and the Size of the Shadow Economy in Germany: An Institutional and Empirical Analysis. W: F. Schneider (red.), *Handbook on the Shadow Economy* (s. 409–440). Edward Elgar Publishing.
- Goodwin, G., Darley, J. (2008). The psychology of meta-ethics: Exploring objectivism. *Cognition*, 106, 1339–1366. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2007.06.007>
- Graetz, M., Wilde, L. (1985). The Economics of Tax Compliance: Fact and Fantasy. *National Tax Journal*, 38(3), 355–363. <https://doi.org/10.1086/NTJ41792032>.
- Howell, D. C., Rogier, M., Yzerbyt, V., Bestgen, Y. (1998). *Statistical methods in human sciences*. Wadsworth.
- Kielczewska, A., Sawulski, J. (2021). *Postawy Polaków wobec płacenia podatków i roli państwa w gospodarce*. Polski Instytut Ekonomiczny.
- Kirchler, E. (1998). Differential representations of taxes: Analysis of free associations and judgments of five employment groups. *The Journal of Socio-Economics*, 27(1), 117–131. [https://doi.org/10.1016/S1053-5357\(99\)80080-8](https://doi.org/10.1016/S1053-5357(99)80080-8)
- Kirchler, E. (2007). *The Economic Psychology of Tax Behaviour*. Cambridge University Press.
- Kołodziej, S. (2023). *Między niechęcią a obowiązkiem. O postawach motywacyjnych podatników*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Lago-Peñas, I., Lago-Peñas, S. (2010). The determinants of tax morale in comparative perspective: Evidence from European countries. *European Journal of Political Economy*, 26(4), 441–453. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2010.06.003>
- Milewski, R (red.). (2002). *Podstawy ekonomii*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Niesiołędzka, M. (2013). *Dlaczego nie płacimy podatków. Psychologiczna analiza uchylania się od opodatkowania*. Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Niesiołędzka, M., Kołodziej, S. (2016). Sprawiedliwe czy korzystne? Wpływ subiektywnej sprawiedliwości proceduralnej i korzyści własnych na poziom akceptacji decyzji administracji podatkowej. *Psychologia Ekonomiczna*, 10, 25–39. <https://doi.org/10.15678/PJOEP.2016.10.03>

- Niesiobędzka, M., Kołodziej, S. (2020). The fair process effect in taxation: The roles of procedural fairness, outcome favorability and outcome fairness in the acceptance of tax authority decisions. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 39(1), 246–253. <https://doi.org/10.1007/s12144-017-9762-x>
- Orviska, M., Hudson, J. (2002). Tax evasion, civic duty and the law abiding citizen. *European Journal of Political Economy*, 19(1), 83–102. [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(02\)00131-3](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(02)00131-3)
- Polska Rada Biznesu. (2016). *Wizerunek przedsiębiorcy*. Raport Polskiej Rady Biznesu. Polska Rada Biznesu i Forum Obywatelskiego Rozwoju. <https://prb.pl/wpcontent/uploads/2018/05/wizerunek-przedsie-biorcy-online-zop.pdf>
- SJP. (b.d.). *Słownik języka polskiego PWN online* (<https://sjp.pwn.pl/>).
- Sternberg, R. J. (1985). *Beyond IQ: A Triarchic Theory of Intelligence*. Cambridge University Press.
- Szymczak, W. (2018). *Podstawy statystyki dla psychologów*. Wydawnictwo Difin.
- Torgler, B. (2011). Tax Morale and Compliance: Review of Evidence and Case Studies for Europe. *World Bank Policy Research Working Paper*, 5922. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1977173
- Wenzel, M. (2004). An Analysis of Norm Processes in Tax Compliance. *Journal of Economic Psychology*, 25(2), 213–228. [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(02\)00168-X](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(02)00168-X)
- Wojciszke, B., Bocian, K., Parzuchowski, M., Szymków, A. (2014). Nieuchronna tendencyjność ocen moralnych. *Nauka*, 3, 45–62.
- Zaleśkiewicz, T. (2015). *Psychologia ekonomiczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN.